

Staropolskie piśmiennictwo sanktuaryjne jako źródło do badań nad kultem maryjnym na ziemiach Rzeczypospolitej

Joanna Nastalska-Wiśnicka

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
KATOLICKI UNIWERSYTET LUBELSKI
JANA PAWŁA II

ABSTRACT

Old Polish sanctuary writings as a source for the study of the cult of the Virgin Mary in the Republic of Poland
The article features the wealth of forms and contents of prints conventionally called “sanctuary prints”. These include compendia which are the guides to sacred places of the Polish Republic, peregrination literature, occasional prints (e.g. published on the occasion of the coronation of a miraculous image), homiletic forms (texts of sermons preached during the Marian holidays, image translation or coronation), the stories of sacred places and legends related to them, collections of miracles and graces, prayer books and texts of songs intended for the pilgrims. Interpretation possibilities of this type of texts were indicated.

The presence of the Virgin Mary in a notional sphere of elites and masses identified clearly and permanently her place in Polish religiosity and the Marian cult has found particular expression in growing from the half of the 16th century, the adoration of the Marian images. Important from this perspective studies tend to portray multiple cultural phenomena available through the external manifestations of worship presented in the source material.

KEY WORDS: Marian cult, "sanctuary prints", peregrination literature, legends, collections of miracles, marian homiletics, prayer books, images of Mary, Polish religiosity

SŁOWA KLUCZOWE: kult maryjny, druki sanktuaryjne, literatura pielgrzymkowa, legendy, zbiory cudów, homiletyka maryjna, modlitewniki, cudowne obrazy Matki Bożej, religijność polska

Omawiając zagadnienie religijności XVI–XVIII w., nie sposób pominąć kultu maryjnego, który niewątpliwie zajmuje w niej miejsce szczególne i jest charakterystyczną cechą polskiego katolicyzmu, powiązaną z tradycją narodową i patriotyczną¹. Na charakter jego form i treści wpływ miały uwarunkowania historyczno-społeczne analizowanego okresu, głównie fakt ciągłego zagrożenia zewnętrznego ze strony innowierców, państw protestanckich czy prawosławnych, wojny z Turcją i związana z nimi ideologia *antemurale*². Pobożność maryjna przejawiała się m.in. w czci wizerunków słynących łaskami i związanych z nimi miejsc świętych o różnym charakterze: ogólnonarodowym, regionalnym i lokalnym³.

Podjęte w ostatnim czasie badania nad ośrodkami kultu maryjnego na ziemiach Rzeczypospolitej zaowocowały kartoteką ponad 1300 cudownych wizerunków otoczonych czcią. Została ona przygotowana w ramach trzyletniego projektu, ukończonego w 2012 roku⁴. Po części efekty owych badań opublikowano w pracy *Ku ozdobie i obronie Rzeczypospolitej*⁵, poświęconej maryjnym miejscom świętym odnotowanym w drukach doby staropolskiej. To dzięki wykorzystaniu techniki druku ośrodki te zostały w sposób szczególnie spopularyzowane. Możemy domniemywać, że cieszyły się większą niż pozostałe sławą i miały szerszy zasięg oddziaływania. Trzeba pamiętać, że słowo drukowane było wówczas najważniejszym narzędziem przekazywania oraz rozpowszechniania myśli

¹ J.J. Kopeć, *Uwarunkowania historyczno-kulturowe czci Bogarodzicy w polskiej religijności* [w:] *Religijność ludowa. Ciągłość i zmiana*, W. Piwoński (red.), Wrocław 1983, s. 55–56; A. Witkowska, *The Cult of the Virgin Mary in Polish religiousness from the 15th to the 17th Century* [w:] *The Common Christian Roots of the European Nations. An International Colloquium in the Vatican*, t. 2, Florence 1982, s. 467–468; A. Witkowska, J. Nastalska-Wiśnicka, *Ku ozdobie i obronie Rzeczypospolitej. Maryjne miejsca święte w drukach staropolskich*, Lublin 2013, s. 13.

² J. Tazbir, *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna*, Warszawa 1987; A. Witkowska, *Staropolski Atlas Marianus* [w:] A. Witkowska, *Sancti, miracula, peregrinationes. Wybór tekstów z lat 1974–2008*, Lublin 2009, s. 384.

³ A. Witkowska, J. Nastalska-Wiśnicka, *op.cit.*, s. 14.

⁴ Projekt MNiSW nr NN108079638, kierowany przez prof. Aleksandrę Witkowską OSU.

⁵ A. Witkowska, J. Nastalska-Wiśnicka, *op.cit.*

6 B. Rok, *Staropolskie książki jako źródło do badań nad mentalnością* [w:] *Ad fontes. O naturze źródła historycznego*, S. Rosik, P. Wiszewski (red.), Wrocław 2004 (Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia, t. 170), s. 283–289.

7 A. Witkowska, J. Nastalska-Wiśnicka, *op.cit.*, s. 30–31.

8 W. Pałęcki, *Sanktuarium* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 17, E. Gigilewicz (red.), Lublin 2012, kol. 1058–1059.

9 Szczegółowo zagadnienia te zostały omówione w rozdziale 2 publikacji A. Witkowska, J. Nastalska-Wiśnicka, *op.cit.*, s. 31–83.

10 Justyn z Miechowa, *Discursus praedicabiles super Litanias Beatissimae Virginis Mariae in duos tomos distributi*, Lugduni 1640, s. 36–50.

11 J. Nastalska-Wiśnicka, *Justyn z Miechowa i jego najdawniejszy wykaz maryjnych miejsc świętych zamieszczony w „Discursus praedicabiles” (1642 r.)* [w:] *Radość gromadzenia, sztuka porządkowania. Świat, historia, religijność w nowożytnych katalogach*, L. Wojciechowski (red.) [w przygotowaniu].

12 Dzieło Zapartowicza, zwane sumą mariologiczną, nie doczekało się nawet polskiego wydania, chociaż miało kilka edycji w Europie Zachodniej (Lugduni 1640; Lutetia Parisiorum 1642; Lugduni 1660; Dilingae 1735; Neapoli 1856); nie miało też polskiego tłumaczenia, zostało natomiast przełożone na j. francuski, włoski i angielski.

13 W. von Gumpfenberg, *Atlas Marianus quo sanctae Dei Genitricis Mariae imaginum miraculosarum origines. Duodecim Historiarum Centurijs explicatur*, t. 1–2, Ingolstadt 1655.

14 Monachii 1672.

i kształtowało znacząco światopogląd ówczesnego człowieka. Książka dewocyjna miała tu szczególne znaczenie, ponieważ oddziaływała nie tylko na tych, którzy umieli czytać, ale również na sporą rzeszę niepiśmiennych, do których wiele zawartych w niej treści docierało pośrednio, za pomocą przekazu ustnego⁶.

Ważnym zatem punktem kwerendy było zapoznanie się z piśmiennictwem umownie nazwanym sanktuaryjnym⁷. Nazwa ta została użyta świadomie, chociaż sam termin „sanktuarium” jest znacznie późniejszy (w zasadzie dopiero dwudziestowieczny)⁸, oddaje ona bowiem trafnie charakter omawianej literatury religijnej. Chodzi mianowicie o tę jej część, która jest związana bezpośrednio z cudownymi wizerunkami lub miejscami pielgrzymkowymi. Do tego typu piśmiennictwa zaliczamy przewodniki po miejscach świętych, literaturę peregrynacyjną, dzieła okolicznościowe, druki homiletyczne, historie miejsc świętych i związane z nimi legendy, księgi cudów i łask, modlitewniki, zbiory nabożeństw i pieśni przeznaczonych dla pielgrzymów. Każdy z tych rodzajów cechuje swoista struktura, język, stylistyka oraz formy obrazowania⁹.

W pierwszym rzędzie są to bardziej lub mniej obszerne kompendia, obejmujące opisy przynajmniej kilku czczonych wizerunków. Jednym z najstarszych tego typu wykazów, dotyczącym najśłynniejszych obrazów i figur Matki Bożej z kilku krajów europejskich, w tym Polski, jest tekst opracowany przez Polaka, Justyna Zapartowicza, zwanego Miechowitą (ok. 1591–1649)¹⁰. Zamieszczony w jego dziele mariologicznym *Discursus praedicabiles super Litanias lauretanas*, w rozdziale zatytułowanym *Virgo Venerabilis*¹¹, praktycznie jest w Polsce nieznaną¹². Śmiało można powiedzieć, że nasz Miechowita zapoczątkował twórczość, w którą wpisuje się popularny *Atlas Marianus* Wilhelma von Gumpfenberga SJ (1609–1675), wydany drukiem w 1655 roku¹³. Kilkakrotnie był on przedrukowywany, a w 1672 r. ukazał się w znacznie rozbudowanej wersji¹⁴. Znalazły się w nim m.in. opisy polskich

obrazów słynących łaskami: w pierwszym wydaniu było ich siedem, w drugim czterdzieści jeden. *Atlas* stał się wzorem dla innych tego typu prac, przygotowanych m.in. przez Heinricha Scherera (1628–1704)¹⁵ czy Augustyna Sartoriusa (1663–1723)¹⁶.

Być może dzieło niemieckiego jezuita było także inspiracją dla przewodników po narodowych ośrodkach pątniczych. W Polsce pierwszeństwo należy się *Morzu łaski Boskiej* autorstwa Piotra Hiacynta Pruszcza (1605–ok. 1668), które opisuje wizerunki czczone w Koronie i na Litwie (nie tylko maryjne zresztą). Dzieło ukazało się w krakowskiej Drukarni Dziedziców Stanisława Lenczewskiego Bertutowicza w 1662 r.¹⁷ i blisko 80 lat później (w 1740 r.) w Drukarni Akademickiej¹⁸. Pruszcz firmował swoim nazwiskiem także siedemnastowieczne wydania przewodników po kościołach krakowskich (z lat 1647¹⁹ i 1650²⁰), w których znalazły się istotne wiadomości o tamtejszych cudownych obrazach²¹. Z kolei podręcznik popularyzujący praktykę duchowego pielgrzymowania do maryjnych miejsc świętych *Methodus peregrinationis* opublikował w 1684 r. jezuita Jan Drews (1646–1710)²².

Najlichniesze wzmianki o cudownych obrazach znalazły się u autorów osiemnastowiecznych. Benedykt Chmielowski (1700–1763) w wydanej kilkakrotnie encyklopedii *Nowe Ateny*²³, w obszernym rozdziale zatytułowanym *Cudowne y łaskami słynące obrazy Nayświętszey y Nayiaśniejszey Krolowy Polskiej Maryi w Koronie y w Wielkim Xięstwie Litewskim* opisał 86 maryjnych wizerunków²⁴. Wykaz ten został w znacznej mierze wykorzystany przez Stanisława Józefa Duńczewskiego (1701–1767) w jednym z wydanych przez niego kalendarzy²⁵. Jeszcze więcej, bo aż 108 maryjnych ośrodków kultowych, odnotował Józef Andrzej Załuski (1702–1774) w dziele *Polska w obszernych wiadomościach swoich skrócona* z 1768 r. Tekst ten, chociaż został przygotowany do druku i opatrzony stosownym *imprimatur*, nie ukazał się wówczas drukiem. Znamy go dzięki

15 H. Scherer, *Atlas Marianus, sive Praecipuae totius orbis habitati imagines et statuae magnae Dei Matris beneficiis ac prodigiis inclutae succincta historia propositae et mappis geographicis expressae*, Dillinga 1702.

16 A. Sartorius, *Marianischer Atlas. Oder Beschreibung der Marianischen Gnaden-Bilder Durch die gantze Christen-Welt*, Prag 1717.

17 P.H. Pruszcz, *Morze łaski Bożej, które Pan Bóg w Koronie Polskiej po różnych miejscach, przy obrazach Chrystusa Pana i Matki jego Przenajświętszej [...] wylewa [...]*, Kraków 1662.

18 Kraków 1740.

19 P.H. Pruszcz, *Stołecznego Miasta Krakowa kościoły y klejnoty, co w nich jest widzenia godnego y zacnego*, Kraków 1647.

20 *Idem*, *Klejnoty Stołecznego Miasta Krakowa, abo kościoły, y co w nich jest widzenia godnego y znacznego, krótko opisane*, Kraków 1650.

21 Szczegółowo na ten temat A. Witkowska, *Cracovia Mariana. Krakowskie wizerunki maryjne w XVII–XVIII wieku* [w:] *Między Rzymem a Nowosybirskiem. Księga jubileuszowa dedykowana ks. Marianowi Radwanowi SCJ*, I. Wodzianowska, H. Łaszkievicz (red.), Lublin 2012, s. 246–248.

22 J. Drews, *Methodus peregrinationis menstruae Marianae ad imaginem Deparae Virginis per ditones Regni Poloniae et M. Ducatus Lituaniae miraculis celebriores*, Vilnae 1684.

23 B. Chmielowski, *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciencji pełna, na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki erylowana*, t. 1–2, Lwów 1745–1746 [i kolejne wydania].

24 *Ibidem*, cz. 2, s. 418–422.

25 J. Duńczewski, *Kalendarz polski y ruski [...] na rok Pański 1759 [...]*, Zamość [1758], kol. G–Gz.

26 J.A. Załuski, *Wyjątek z rękopismu śp. biskupa Józefa Andrzeja Załuskiego. IV. Miejsca wslawione cudami obrazów Matki Boskiej [w:] Pamiątka katolicka czyli zbiór pism i zdań religijnych przykładami wspartych, ku utwierdzeniu pobożności chrześcijańskiej oraz wiadomości historyczne hierarchii Kościoła rzymsko-katolickiego dotyczące*, L. Rogalski (red.), Warszawa 1856, s. 271–287.

27 A. Witkowska, J. Nastalska-Wiśnicka, *op.cit.*, s. 39–41.

28 W. Kochowski, *Nieproźnujące próżnowanie oyczystym rymem na lyrica y epigrammata polskie rozdzielone y wydane*, Kraków 1674.

29 S.J. Piskorski, *Sacratissima Virginis, Dei Matris Reginae Poloniae Maiestas in iconibus ejusdem intra amplissimam Dioecesim Cracoviensem, Sacratissima Virginis, Dei Matris Reginae Poloniae Maiestas in iconibus ejusdem intra amplissimam Dioecesim Cracoviensem, Sacratissima Virginis, Dei Matris Reginae Poloniae Maiestas in iconibus ejusdem intra amplissimam Dioecesim Cracoviensem*, Cracoviae 1698.

30 M. Krasuski, *Regina Poloniae, augustissima Virgo, Mater Dei, Maria, in regno Polonorum beneficentia prodigiosarum imaginum, tam pace, quam bello, celeberrima, Lyrica poesi, Calisii 1669* [drugie wydanie 1686].

31 S. Okolski, *Russia florida rosis et liliis. Hoc est sanguine, praedicatione, religione & vita antea FF. Ordini Praedicatorum peregrinatione inchoata, nunc Conventum in Russia stabilitate fundata*, Leopoli 1646.

32 I. Kownacki, *Sparta Polska, niezwykczonemi laskawosci piersiami mocna, Panna Najszytsza Marya, w Cudownym Obrazie Miasta Stołecznego, Woiewodztwa Wołyńskiego, w Kościele Łuckim Dominikańskim*, Zamość 1703.

33 M. Siejkowski, *Dni Roczne świętych, błogosławionych, wielebnych y pobożnych Sług Boskich, Zakonu*

fragmentom zamieszczonym w *Pamiątce katolickiej z 1856 r.*²⁶

Piśmiennictwo sanktuaryjne poświęcone *imagines gratiosae* to także układane na ich cześć teksty poetyckie i panegiryczne. Utwory te, o bardzo różnej formie, są najczęściej pieśniami opisowo-lirycznymi, łączącymi historię obrazu z przekazami cudów i prośbami o pomoc²⁷. Ich autorami byli m.in. Wespazjan Kochowski (1633–1700)²⁸, Sebastian Jan Piskorski (1736–1707)²⁹, Michał Krasuski (1622–1676)³⁰.

Również poszczególne zakony propagowały ośrodki kultowe znajdujące się pod ich opieką, wydając ich obszerne spisy. O dominikańskich miejscach świętych dowiadujemy się z prac Szymona Okolskiego (1580–1653)³¹, Ignacego Kownackiego (?–1707)³², Michała Siejkowskiego (ok. 1695–1752)³³, Felicjana Nowowiejskiego (ok. 1689–1760)³⁴, Grzegorza Józefa Tomasza Szymaka (?–1775)³⁵. Wiadomości o obrazach będących pod opieką jezuitów znajdujemy u Wojciecha Wijuka Kojalowicza (1609–1677)³⁶ i Wojciecha Bystrzanowskiego (1699–1782)³⁷. O ośrodkach franciszkańskich pisał Aleksy Koralewicz (ok. 1656–1722)³⁸, a o karmelitańskich Onufry Osmólski (XVIII w.)³⁹.

Ogółem dostępnych jest 45 kompendiów sanktuaryjnych i innych dzieł zawierających różnorodny spis i wykazy maryjnych *loca sacra* okresu staropolskiego⁴⁰. Znajdujące się w nich informacje są różnorodne, podobnie jak i gatunki literackie wykorzystywane przez autorów. Czasem są to jedynie krótkie wykazy *loca sacra*⁴¹, częściej jednak obszerniejsze opisy. Bywa w nich podana legenda etiologiczna związana z danym miejscem świętym lub cudownym obrazem, opis szczególnie spektakularnego cudu, dołączone są pieśni, wspomina się wiszące przy wizerunku wota i jego kosztowne ozdoby.

Warto zauważyć, że autorzy wyżej wymienionych dzieł wiedzę czerpali z różnorodnych źródeł, na które nierzadko powoływali się w tekście. Były to materiały

uprzednio wydane drukiem lub rękopiśmienne. Na przykład Piotr Hiacynt Pruszczyk opisując obraz Matki Bożej Częstochowskiej⁴², odwołał się do dzieła Andrzeja Gołdonowskiego⁴³, przy prezentacji obrazów ze Skępego⁴⁴ i Sokala⁴⁵ wspominał dzieło Justyna z Miechowa, a opisując ikonę chełmską, wykorzystał informacje biskupa Jakuba Suszy⁴⁶. Często cytuje on także *Russia florida rosas et liliis*⁴⁷ Szymona Okolskiego⁴⁸. Autorzy kompendiów sanktuaryjnych czerpali z akt komisji biskupich, powoływanych w celu stwierdzenia cudowności wizerunku⁴⁹, z rękopisów i kronik zakonnych⁵⁰, wreszcie z przekazów ustnych, własnej obserwacji i utrwalonej tradycji⁵¹.

Uzyskane dzięki kompendiom sanktuaryjnym wiadomości powiększa znaczący zbiór druków opisujących jeden konkretny ośrodek pątniczy⁵². Obejmuje on 742 pozycje, pochodzące z lat 1515–1800⁵³. Znajdują się wśród nich monumentalne, wielostronicowe dzieła, a także niewielkie druki ulotne. Zdarza się, że pod jednym tytułem wydane są utwory różnego typu. Miały one służyć przede wszystkim propagandzie miejsca świętego, stąd nierzadko teksty powielane były w różnych wersjach językowych⁵⁴.

Podstawowych danych o drukach dostarczają ich karty tytułowe, wskazując m.in. na autorstwo, miejsce wydania i drukarnię. Spora część literatury sanktuaryjnej jest anonimowa (34%), dotyczy to przede wszystkim druków ulotnych, pieśni i modlitewników lub krótkich historii obrazu. Czasem autor ukrywa się pod kryptonimem lub podaje tylko swoją funkcję⁵⁵. Znamy nazwiska 295 pisarzy, z których większość przynależy do stanu duchownego. Możemy o tym przeczytać na stronach tytułowych, jak również w różnego rodzaju przedmowach i podpisach pod dedykacjami⁵⁶. Informacje te wskazują niekiedy na związki autorów z danym miejscem świętym. Popularyzacją cudownych wizerunków częściej zajmowali się pisarze zakonni (66% wszystkich autorów), zwłaszcza jezuita, dominikanin, paulin oraz

Kaznodziejskiego [...] także z opisaniem kościołów, y klasztorów Prowincyi Polskiej zebrane, Kraków 1743.

34 E. Nowowiejski, *Phoenix Decoris et Ornamenti, Provinciae Poloniae, S. Ordinis Praedicatorum [...]*, Posnaniae 1752.

35 G.J.T. Szymak, *Prerogatywa Zakonu Kaznodziejskiego z faworow łask, y dobrodziestw osobliwszych, sobie od swej Matki y Opiekunki, Nieba y ziemi Krolowej SS. Maryi Panny Dotąd świadczonych [...]*, Wilno 1755.

36 W. Wijuk Kojalowicz, *Miscellanea rerum, ad Statum Ecclesiasticum in Magno Lituaniae Ducatu pertinentia*, Vilnae 1650.

37 W. Bystrzonowski, *Honor Najświętszej Maryi historycznie wyrażony w opisanju tajemnic, początku i czci i świąt Jej [...]*, [Kalisz] 1741.

38 A. Koralewicz, *Additament do kronik Braci mniejszych S. Franciszka albo Genealogia Reformy do Królestwa Polskiego [...]*, Warszawa 1722.

39 O. Osmólski, *Konterfekt życia przykładnego z ozdoby Karmelu zakonnego kopiowany [...]*, Kraków 1746.

40 Pełny ich wykaz zob. w: A. Witkowska, J. Nastalska-Wiśnicka, *op.cit.*, s. 650–668.

41 K. Zdanowski, *Loretum sive Deiparae Virginis Mariae Domus Haereditaria historiographice et poeticohistoricè descripta*, Cracoviae 1687.

42 P.H. Pruszczyk, *Morze łaski...*, s. 18: „Pater Andreas Goldonowski in Hist. eiusdem Imaginis”.

43 Chodzi zapewne o A. Gołdonowskiego, *Summariusz historycy o obrazie Panny Maryey, który jest na Jasney Górze Częstochowskiej z różnych historii starych polskich y łacińskich krocusienko zebrany*, Krakow 1639.

44 P.H. Pruszczyk, *Morze łaski...*, s. 19: „R[everend]us Pater Iustinus

Miechoviensis Ordinis Praedicatorum, super Virgo Veneranda”.

45 *Ibidem*, s. 21: „Patre Iustino Ord. Praed discursu super Virgo veneranda in Litaniiis”.

46 *Ibidem*, s. 50: „Ex Historia R.P. Iacobi Sussa S.T.D. Ord. S. Basilij & ex Commissione R.D. Stanislai Pstrokoński etc.”; chodzi o dzieło J.J. Susza, *Phoenix redivivus albo obraz starożytny chełmski Panny y Matki Przenajświętszej sławą cudownych swoich dzieł ożyły*, Zamość 1646.

47 S. Okolski, *op.cit.*, Leopoli 1646.

48 P.H. Pruszczy, *Morze łaski...*, s. 51, 53.

49 Np. *ibidem*, s. 20: „Ex Commissione R.D. Andrea Szoldrski, episc. Premisl. Anno 1636 & approb. Andreae Schonei, censoris A. Acad. Crac.”; s. 25: „Ex literis Commissariorum R.D. irlei Episc. Praemisl.”; s. 28: „[...] inquisitione świadectwo wydali sub sigillo Capituli Crac.”; s. 36: „Ex Commissione Matthiae Lubiński, archiepiscopi gnesnen.”; s. 40: „[...] ex protocollo inquisitionis”.

50 Np. *ibidem*, s. 24: „[...] ex Historia PP. Carmelitarum Convent””; s. 49: „[...] ex manuscriptis PP. Ord. Praed”.

51 Np. *ibidem*, s. 55: „[...] ex traditione Conventus”.

52 Trzeba pamiętać, że pełna rejestracja druków przedrozbiorowych jest niemożliwa ze względu na ich zaginięcie na skutek licznych pożarów, grabieży i zniszczeń, zwłaszcza w okresie wojen szwedzkich, kasaty klasztorów w czasie zaborów oraz strat dóbr kultury polskiej poniesionych w trakcie II wojny światowej.

53 *Katalog* [w:] A. Witkowska, J. Nastalska-Wiśnicka, *op.cit.*, s. 153–631.

54 J. Royt, *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2001, s. 38.

55 Tak np. *Dyariusz uroczystości wprowadzenia Szkaplerza do kościoła*

franciszkanie wszystkich czterech gałęzi. Zakony te patronowały także największej liczbie *loca sacra*⁵⁷.

Druki sanktuaryjne tłoczone były przeważnie w oficynach krakowskich, lwowskich oraz wileńskich, z których ponad połowę stanowiły drukarnie kościelne, głównie zakonne (przodowały jezuickie)⁵⁸. Nie miały być udział Drukarni Jasnej Góry Częstochowskiej i Drukarni Fortecy Karmelu NMP⁵⁹.

Ciekawą lekturą są dedykacje zamieszczone w większości dzieł. Przybierają one często formę panegiryku sławiącego zasługi przywołanego dobroczyńcy, podkreślając jego szczodroblowość dla kościoła, w którym znajdował się czczony wizerunek⁶⁰.

Opisy miejsc kultu były przekazywane w różny sposób. Na ogół autorzy starali się podać przynależność administracyjną, kościelną bądź państwową miejsca świętego lub w inny sposób określić jego lokalizację. Czytamy na przykład, że Gidle znajdują się „w wojewodztwie sieradzkim, w diecezji gnieźnieńskiej, w czterech milach od Częstochowy, a w ośminastu od Krakowa”⁶¹, Myślenice „cztery mile od Krakowa”⁶², Jasło „w Podgorzu, dwie mile od Biecza, w diecezji krakowskiej”⁶³, Kalwaria „prope Cracoviam”⁶⁴, Latyczów „w Krainach Ruskich”⁶⁵, Lubeczek „na Śląsku, pięć mil od Częstochowy”⁶⁶, Łask jest miastem handlowym „w sieradzkim województwie”⁶⁷, Sędziszów znajduje się „w majątności J.M.P. Lanckorońskiego, w diecezji krakowskiej, w dekanacie jędrzejewskim, między Żarnowcem a Jędrzejowem”⁶⁸, natomiast Piekary „choć na Śląsku, lecz w diecezji krakowskiej”⁶⁹. Dowiadujemy się, w których kościołach umieszczono cudowne wizerunki i kto był ich opiekunem. Czytamy na przykład, że wizerunek znajdował się „w Kościele WW. OO. Karmelitów dawney Obserwancyi”⁷⁰, „w kościele XX. Congregationis Philippi Nerei”⁷¹, „in templo RR. PP. Bernardinorum”⁷², „przy kościele y klasztorze Oyców Augustynianów, Kanoników Laterańskich”⁷³, „u Oyców Franciszkanów”⁷⁴, „w Kościele Oyców Dominikanów”⁷⁵, „u Oyców Jezuitów”⁷⁶, „w kościele panien

reguły świętego Benedykta⁷⁷. Dzięki tym danym zasadniczo nie ma wątpliwości, o jaką miejscowość chodzi. W nielicznych tylko przypadkach rodzi się problem. Tak na przykład niepewna jest lokalizacja miejscowości Baranów, o której z tekstów drukowanych wiemy jedynie, że znajdowała się na terenie Korony⁷⁸. W takich sytuacjach konieczne jest potwierdzenie naszych ustaleń źródłami innego typu⁷⁹.

Piszący wiele uwagi poświęcają opisowi obiektu kultu. Dowiadujemy się, czy mamy do czynienia z obrazem, czy z przedstawieniem figuralnym, czasem podany jest materiał malarski bądź rzeźbiarski: „statua jest alabastrowa”⁸⁰, „obraz N. Panny [...] wyrażony na arkuszowym papierze”⁸¹, „obraz N. Panny [...] malowany na płótnie”⁸², „statua z jednego kamienia, osobiwą sztuką y kształtem wyrobiona”⁸³.

Nierzadko podane są informacje o typie obrazu. Dowiadujemy się, że jest to np.: „imago B.V. Mariae Rosarij”⁸⁴, obrazy: „Matki Najświętszej Szkaplerznej”⁸⁵, „SS. Panny z Synem na rękę, berłem w prawicy, malowany po pas”⁸⁶, „kopiowany z SS. Maryi Panny De Victoria”⁸⁷, „Najświętszej Panny Loretańskiej”⁸⁸, „Najświętszej Maryi Panny Niepokalanie Poczętej, piastującej na ręce lewej Pana Jezusa”⁸⁹, „Mariae Maioris”⁹⁰, „Panny Maryi Zwiastowania”⁹¹, „Panny Przenajświętszej, z Rzymu wizerunku Obrazu Loretańskiego”⁹², „Panny Przenajświętszej w Krużganku zupełnie i cało malowany, miecz boleści w sercu mający, na wyrażenie Proroctwa Symeonowego”⁹³, „Chrystusa Bolesnego i Matki Jego Najśw. Bolesnej, z jednej strony obrazu tego jest S. Franciszek, z drugiej strony B. Ian Kanty”⁹⁴, „obraz na podobieństwo Częstochowskiego”⁹⁵ czy „obraz Najświętszej Panny na kształt studzińskiej (bo także Najświętszą Pannę, Pana Jezusa małego i S. Józefa u stołu siedzących reprezentujący)”⁹⁶.

Niekiedy pojawia się szczegółowsza charakterystyka wizerunku. Antoni Piotr Nawrotowski, proboszcz z Hyżnego, tak opisuje znajdujące się w jego kościele malowidło:

bogoryjskiego (Kraków 1728) został napisany przez „X. S.K. P[roboyszcz] B[ogoryjskiego]”, a „Obywatel Piotrkowski, niegodny sługa Maryi” był autorem dziełka *Bogarodzica Marya dobroczynemi łaskami i wielorakimi cudami przy swoim kościele farnym piotrkowskim obrazie długim już, a nieprzerwanym lat wielu przeciżgiem słynąca* (Kalisz 1776).
56 Podpis pod dedykacją w dziele J. Bienięda, *Nowosiedliny Przenajświętszej Bogarodzice Matki oraz y Panny Maryi monarchini nieba, królowy świata, triumfatorki piekła*, Poznań 1672, k. 3v: „Fr. Hyacinthus Bienięda Cust. Gnesn. & Conc. Ord. Ad S. Antonium de Padva Posnan. Ord. Minorum S. Francisci Conventualium mpp.”

57 A. Witkowska, J. Nastalska-Wisnicka, *op.cit.*, s. 51 i nn.

58 L. Grzebień, *Wkład jezuitów do życia religijnego i kultury na Kresach Wschodnich* [w:] *Kultura intelektualna w zakonach polskich w XVII i XVIII wieku. Materiały z sesji naukowej Katedry Historii Zakonów zorganizowanej 27 października 2005 roku*, M. Łobozek (red.), Kraków 2006, s. 9–24.

59 H. Czerwień, *Drukarnia Paulinów w Częstochowie w latach 1730–1863*, Bytom 1998; B.J. Wanat, *Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie, działalność wydawnicza i poligraficzna Karmelitów Bosych w Berdyczowie na Ukrainie*, Kraków 2002.

60 A. Witkowska, J. Nastalska-Wisnicka, *op.cit.*, s. 71 i nn.

61 P.H. Pruszc, *Morze łaski...*, s. 22.

62 *Ibidem*, s. 26.

63 *Ibidem*, s. 38.

64 S. Piskorski, *op.cit.*, k. D.

65 P.H. Pruszc, *Morze łaski...*, s. 55.

66 A. Nieszporkowicz, *Odrobiny z Stołu Królewskiego Królowy Nieba y Ziemi Nayświętszey Bogarodzicy Panny Maryi*, Częstochowa 1720, s. 47.

- 67 J.A. Załuski, *op.cit.*, s. 276.
 68 P.H. Pruszczyk, *Morze łaski...*, s. 43.
 69 J.A. Załuski, *op.cit.*, s. 279.
 70 [J.S. Pinocci] Grzegorz od św. Du-
 cha, *Ozdoba y obrona Ukraińskich Kra-
 iów Przecudowna w Berdyczowskim
 Obrazie [...]*, Berdyczów 1767.
 71 B. Chmielowski, *op.cit.*, s. 313.
 72 W. Wijuk Kojalowicz, *op.cit.*, s. 35.
 73 P.H. Pruszczyk, *Morze łaski...*, s. 40.
 74 *Ibidem*, s. 32.
 75 *Ibidem*, s. 55.
 76 K. Zdanowski, *op.cit.*, Kraków 1687, k. G.
 77 J.A. Załuski, *op.cit.*, s. 280.
 78 K. Zdanowski, *op.cit.*, k. G.: „Katalog
 Kościołów, Miejsc y Obrazów Najswię-
 szey Panny cudami wslawionych [...] w
 Koronie Polskiej [...] w Baranowie”.
 79 W tym wypadku np. W. Smoleń,
*Inwentarz kultu maryjnego w diecezji
 tarnowskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Mu-
 zea Kościelne” 1959, t. 1, z. 1, s. 83.
 80 J.A. Załuski, *op.cit.*, s. 280.
 81 A. Nieszporkowicz, *op.cit.*, s. 43.
 82 *Ibidem*, s. 46.
 83 P.H. Pruszczyk, *Kleynoty Stołecznego
 Miasta...*, s. 59.
 84 S. Okolski, *op.cit.*, s. 109.
 85 B. Chmielowski, *op.cit.*, s. 354.
 86 G.J.T. Szymak, *op.cit.*, s. 425.
 87 *Ibidem*, s. 429.
 88 P.H. Pruszczyk, *Kleynoty Stołecznego
 Miasta...*, s. 58.
 89 *Ibidem*, s. 141.
 90 *Ibidem*, s. 153.
 91 *Ibidem*, s. 170.
 92 *Idem*, *Morze łaski...*, s. 47.
 93 *Ibidem*, s. 32–33.
 94 A. Koralewicz, *op.cit.*, s. 101.
 95 P.H. Pruszczyk, *Stołecznego Miasta
 Krakowa...*, s. 54–55.

Że się ten obraz mieni, tak opowiadają, Syna swego Jezusa trzyma Jej lewica, a berło, znak obrony, trzyma zaś prawica. Xiężyc, znak Iey zwycięstwa, świeci pod nogami. Głowy także iaśnieją obie koronami. Symetria we wszystkim dobrze zachowana, twarz Jej święta jakby dziś jest odmalowana. Usta właśnie jakoby kolorem spojone, wyrażając, jakby coś miało być mówione. Proporcja Osoby jest prosto stojąca, oczami jakby wszędzie każdego widząca. Twarz Jey jest obrócona prosto na lewicę, berłem jakby skazuje poza się w prawicę. Na wejrzeniu wspaniała, niezbyt w ogromności, jak półtrzecia obrazu łockia wysokości⁹⁷.

Objęte kwerendą piśmiennictwo sanktuaryjne podaje informacje o 426 wizerunkach maryjnych czczonych w 390 ośrodkach kultowych znajdujących się w 319 miejscowościach na ziemiach Rzeczypospolitej w końcu XVIII w. Z tego 75% ośrodków maryjnych było zlokalizowanych w miastach i miasteczkach, w niektórych z nich bywało nawet kilka kościołów szczycących się posiadaniem wizerunku słynącego łaskami (np. w Krakowie było ich aż trzydzieści, we Lwowie, Warszawie i Wilnie po dziewięć, w Lublinie sześć, w Poznaniu cztery)⁹⁸. Zdarzało się nawet, że w jednym kościele było kilka takich obrazów. Piotr Hiacynt Pruszczyk notuje na przykład istnienie trzech cudownych wizerunków w krakowskim kościele św. Katarzyny⁹⁹ oraz w lubelskim kościele dominikanów¹⁰⁰.

Polską specyfiką jest przewaga kultu cudownych obrazów nad przedstawieniami przestrzennymi (figurami i płaskorzeźbami), które stanowią jedynie 11% wszystkich czczonych wizerunków i pojawiają się przede wszystkim na Śląsku, w Małopolsce, Wielkopolsce i na Pomorzu, a więc tam, gdzie dominowały wpływy chrześcijaństwa zachodniego¹⁰¹. Usystematyzowanie obrazów kultowych według grup typologicznych pozwala na stwierdzenie,

że przeważają wyobrażenia Matki Bożej z Dzieciątkiem, zwłaszcza w typie Matki Bożej Częstochowskiej i Matki Bożej Śnieżnej.

Uzupełnieniem opisów bywają dołączone do nich ryciny przedstawiające cudowne obrazy, widoki kościołów i miast, w których są czczone, oraz wydarzenia związane z nimi (cuda, oprawa uroczystości koronacyjnych, wystrój świątyni itd.). Szczęólnego znaczenia źródła te nabierają w przypadku wizerunków dziś nieistniejących, zaginionych bądź zniszczonych. Dzięki nim udaje się odtworzyć wygląd malowidła czy figury, lub przynajmniej zakwalifikować je do odpowiedniej kategorii.

W omawianym piśmiennictwie spory jest udział (ok. 26%) różnego rodzaju „historij miejsca świętego”¹⁰². Najstarsze ich zapisy są związane z Częstochową. Już u progu XVI w. w drukarni Jana Hallera w Krakowie wytłoczono jednostronicowy druk plakatu, rozpoczynający się słowami „Hy Volget dy hystorie”, który opowiada pokrótce dzieje najsłynniejszego obrazu Rzeczypospolitej¹⁰³. Kilka lat później ukazały się podobne w treści dzieła Piotra Risinius¹⁰⁴ i Mikołaja z Wilkowiecka¹⁰⁵. Zapisów legend związanych z powstaniem ośrodków kultowych nie brak również w kompendiach sanktuarijnych, pierwsze z nich znalazły się u Justyna Miechowity i Piotra Hiacynta Pruszcza, a także w *Atlasie* Wilhelma von Gummpenberga.

Legendy etiologiczne, zakorzenione w średniowiecznej tradycji, rozwijały się w XVI i XVII wieku, ze szczególnym natężeniem w okresie potrydenckim. Spełniały ważne funkcje – informowały i promowały miejsca święte, niejako je tworząc i nobilitując¹⁰⁶. Zawierały nierzadko wątki mające charakter ponadczasowych, uniwersalnych toposów, okraszonych lokalnymi realiami. Opowiadały najczęściej o funkcjonowaniu miejsca świętego, jego powstaniu i cudach. Ważną ich część stanowiła geneza cudownego wizerunku, któremu niejednokrotnie przypisywano nadprzyrodzone autorstwo,

96 A. Koralewicz, *op.cit.*, s. 124.

97 A.P. Nawrotowski, *Pamiętka czułości pasterskiej, to iest Wizyta wiekopomnym czasom głośna Iaśnie Wielmożnego y Nayprzewielebniejszego JMci Xiędza Waclawa Hieronyma z Bogusławic Sierakowskiego Biskupa Przemyskiego honor Boski promowuiąca*, Lwów 1751, k. C3, D2v, D4–D4v, E, Ev.

98 A. Witkowska, J. Nastalska-Wiśnicka, *op.cit.*, s. 100.

99 P.H. Pruszc, *Kleynoty Stołeczne-go Miasta...*, s. 135–136; *idem*, *Morze łaski...*, s. 28.

100 *Idem*, *Morze łaski...*, s. 53.

101 T.D. Łukaszk, *Obraz święty – ikona w kulcie Maryi na Wschodzie i na Zachodzie* [w:] *Nosicielka Ducha – Pneumatofora. Materiały z Kongresu Mariologicznego, Jasna Góra 18–23 sierpnia 1996 r.*, J. Wojtkowski, S.C. Napiórkowski (red.), Lublin 1998, s. 50.

102 Zob. np. T. Rościszewski, *Łza krwa-wa obrazu Bochenskiego Najswiętszey Panny Maryi, albo Historya y cuda o tym obrazie krwawemi łzami płaczącym*, [Wilno] 1664; A. Nieszporkowicz, *Analecta mensae Reginalis, seu Historia imaginis odigitrae Divae Virginis Claramontanae Mariae*, Cracoviae 1681; Tomasz z Pilzna, *Historya y pożytki skarbu znalezione-go w roley*, Kraków 1643; J.S. Jabłonowski, *Historya Obrazu Najswiętszey Maryi Panny Boga Rodzicy w Kościele WW. OO. Bernardynów w Sokalu, z dawna cudami słynącego*, Lwów 1724; *Historya pewna obrazu Bogarodzice wprowadzone-go do kościoła antokolskiego*, [b.m.d.] 1654; *Historya o cudownym obrazie Żyrowickim Przenajswiętszey Panny Mariey*, [b.m.d.] 1639; I. Nardi, *Relacya historyczna o zjawieniu cudownego obrazu Najswiętszey Panny Żyrowickiey*, Supraśl 1755.

103 *Hy volget dy historie wy das Bylde der Junc[k frawen Marien vo]n dem*

heyiligen Sant Lucas gemolt von der heiligen Stadt Jerusalem komen sey gen Czestachaw auff dem bergk Clarum tzn lateyn genant [...], Kraków ok. 1514; tekst i przekład polski [w:] *Najstarsze historie o częstochowskim obrazie Panny Maryi. XV i XVI wiek*, tłum. H. Kowalewicz, M. Kowalewiczowa, wyd. H. Kowalewicz, Warszawa 1983, s. 104–108 (plakat), s. 91–94 (komentarz).

¹⁰⁴ Piotr z Rozprzy, *Historia pulchra et stupendis miraculis referta Imaginis Mariae, quo in Clarum Montem Czastochoviae & Olsztyn advenerit, Grachoviae 1523*.

¹⁰⁵ [Mikołaj z Wilkowiecka], *Historia o Obrazie w Częstochowie Panny Maryey y o cudach rozmaitych tey wielebney tablice, W Krakowie 1568*, Kraków 1568.

¹⁰⁶ J. Kracik, *Święte obrazy wśród grzesznych Sarmatów. Ze studiów nad recepcją kultowego dziedzictwa*, „Nasza Przeszłość” 1991, t. 76, s. 141–192.

¹⁰⁷ J. Chélini, H. Branthomme, *Drogi Boże. Historia pielgrzymek chrześcijańskich*, tłum. E. Sieradzińska, M. Stafiej-Wróblewska, Warszawa 1996, s. 12; A. Dupront, *Pèlerinages et lieux sacrés* [w:] *Encyclopaedia Universalis*, vol. 21, Paris 1973, s. 731; J. Tokarska-Bakir, *Obraz osobliwy. Hermeneutyczna lektura źródeł etnograficznych*, t. 1, *Wielkie opowieści*, Kraków 2000, s. 303–315, 349; M. Michalska, „Znaleźli cudowne źródelko i krzyż tam postavili”, czyli o uświęcaniu przestrzeni na przykładzie sanktuarium Krzyża Świętego na Sałajce w Górnej Łomnej (Zaolzie) [w:] *Miejsca znaczące i wartości symboliczne*, I. Bukowska-Floreńska (red.), Katowice 2001, s. 117–118; U. Janicka-Krzywda, *Legandy o cudownych wizerunkach Matki Boskiej na polskim Podkarpaciu*, „Peregrinus Cracoviensis” 1995, z. 2, s. 125–141; A. Kramiszewska, *Prawdziwie jest to dom Boga i brama do nieba! Opowieść*

cudowne jego odnalezienie, ocalenie podczas klęsk żywiołowych, specyficzne właściwości i nadprzyrodzone zjawiska towarzyszące miejscu jego przebywania¹⁰⁷. Wielokrotnie czytamy także o tym, że Matka Boża sama nadprzyrodzoną mocą ukazywała, gdzie pragnie być czczona, a budzące lęk zjawiska służyły przekonaniu wątpiących¹⁰⁸.

Legenda stała się swoistym świadectwem wyobraźni masowej i mocno zakorzeniła się w tradycji ustnej. Historyk badać może zarówno jej formę (analiza strukturalna), jej treść, wątki i topoty (analiza tekstowa), jak i rolę, jaką odgrywała (analiza funkcjonalna)¹⁰⁹.

Interesującego materiału do badań nad kultem maryjnym dostarczają *libri miraculorum*, których pośród druków sanktuarijnych jest ponad dwieście¹¹⁰. Spisy cudów były zwykle efektem działalności w danym ośrodku kultowym komisji kościelnych, badających wiarygodność doznawanych w nim łask. Drukowane księgi są ich wtórną redakcją, nierzadko bywają poprzedzone historią miejsca cudownego. Informacje w nich zawarte, uwzględniające dane chronologiczne, geograficzne i osobowe, pozwalają na przeanalizowanie dynamiki czasowej kultu, jego zasięgu społecznego i geograficznego, a także praktyk i postaw religijnych. Możemy się również pokusić o ukazanie różnych aspektów pątnictwa w ujęciach statystycznych¹¹¹.

Do badań kultu maryjnego cennego materiału dostarczyć mogą przewodniki pielgrzymkowe, zawierające praktyczne wskazówki pomocne w pątniczej drodze¹¹². Ciekawymi przykładami tego typu literatury są *Summariusz historiy o obrazie Panny Maryey* Andrzeja Góldonowskiego¹¹³ oraz *Droga Częstochowska* Stanisława Zakrzewskiego¹¹⁴. Drukami o charakterze przewodników pielgrzymich są także częstochowskie dzieła autorstwa Andrzeja Zimicjusza¹¹⁵, Ksawerego Augustyna Rottera¹¹⁶, Gaudentego Wałęckiego¹¹⁷, kalwaryjskie prace Jacka Burkwicza¹¹⁸, Mariana Postękałskiego¹¹⁹ i Abrahama Roźniatowskiego¹²⁰ czy *Bieg roku*, zawierający

informacje o nabożeństwach, świętach, uroczystościach i zwyczajach związanych z obrazem Matki Bożej w Berdyczowie¹²¹.

Na podstawie piśmiennictwa sanktuaryjnego możemy się pokusić o próbę badania zasięgu oddziaływania poszczególnych ośrodków kultowych. W wielu przypadkach był on znaczny. Częstochowę znano „w całym niemal chrześcijańskim świecie”¹²², ale także inne ośrodki pretendowały do miana światowych czy chociażby narodowych¹²³.

W XVIII w. niektóre z wizerunków zostały ozdobione koronami, a miejsca ich kultu zyskały wyjątkowe znaczenie¹²⁴. Wydawane z tej okazji druki podają opisy samego aktu koronacji oraz towarzyszących mu wydarzeń. Dodawano do nich zazwyczaj dzieje wizerunku, opis łask przy nim doznanych, przygotowania do koronacji, udzielone z tej okazji odpusty i nadane przywileje. Zamieszczano także wygłoszone w czasie uroczystości kazania koronacyjne¹²⁵. Najobszerniejsze tego typu zbiory ukazały się dla Częstochowy (koronacja w 1717 r.)¹²⁶, Sokala (koronacja w 1724 r.)¹²⁷, Podkamina (koronacja w 1727 r.)¹²⁸, Berdyczowa (koronacja w 1756 r.)¹²⁹, Chełma (koronacja w 1765 r.)¹³⁰, Poczajowa (koronacja w 1773 r.)¹³¹, lwowskiego kościoła Dominikanów (koronacja w 1776 r.)¹³² i przemyskiego kościoła Franciszkanów (koronacja w 1777 r.)¹³³. Druki te są cenne także ze względu na zamieszczoną w nich grafikę. Dzięki niej można poznać wspaniałe *theatrum coronationis*. Ryciny przedstawiają obiekty sztuki okazjonalnej: bramy triumfalne, ołtarze polowe, pawilony¹³⁴, pozwalające na poznanie treści religijnej, obyczajowej i politycznej tego typu uroczystości. Przypominają one o znaczącym wkładzie magnaterii w realizację uroczystości koronacyjnych¹³⁵.

Pokażną część piśmiennictwa sanktuaryjnego stanowią druki homiletyczne. Zachowały się zbiory kazań różnych autorów lub tylko jednego kaznodziei oraz pojedyncze teksty, wygłaszane w miejscach świętych przy

etiologiczna miejsc świętych w zwierciadle sztuki, Lublin 2012, s. 11 i nn.

¹⁰⁸ S. Bylina, *Cuda we własnej parafii. Trzy wielkopolskie kulty pielgrzymkowe ze schyłku średniowiecza* [w:] *Źródło. Teksty o kulturze średniowiecza ofiarowane Bronisławowi Geremkowi*, W. Brojer (red.), Warszawa 2003, s. 184–185; J. Tokarska-Bakir, *op.cit.*, s. 280.

¹⁰⁹ A. Witkowska, *Legenda hagiograficzna i etiologiczna świętych miejsc i obrazów. Refleksja metodologiczna* [w:] A. Witkowska, *Sancti, miracula, peregrinationes...*, s. 297, 305.

¹¹⁰ Wiele tego typu materiałów pozostało w rękopisach, a tych drukowanych jest ponad dwieście, zob. np. [A. Ganowicz], *Łaski y dobrodzieystwa światu ulubione przy cudownym obrazie Pocieszenia Matki Boskiej w kościele farnym WW. OO. Benedyktynow, Wsi Górka Lubińska nazwanej* [...], Poznań 1760; D. Jaguściński, *Cuda y łaski Nysywięt. Maryi Panny w obrazie kościoła tułgłowskiego Kanoników Grobu Chrystusowego doznane*, Kraków 1769; L. Kiszka, *Morze łask, y szcudroblności Boskich, w Puszczy Boruńskiej płynące. To jest Cuda Naysw. Panny Boruńskiej w Borunach doznane*, Supraśl 1712; [M. Melanisz], *Wonność wdzięczna Róży Niebieskiej Panny Przenajświętszej Mariety w kościele tuchowskim Zakonu Świętego Oycy Benedykta, przez wielkie łaski, dobrodzieystwa y Cuda, zbauiennie wydaięca*, Kraków 1655; L. Pa-procki, *O łaskach i cudach, które się działy w kościele Naysw. Panny Maryi Czerwieńskiej*, Warszawa 1650; W. Święcki, *Roza Jerychonska Nayswiętsza Marya Panna w obrazie dzikowskim cudami y łaskami wonięiąca albo łaski y cuda obrazu tegoż*, Sandomierz 1754; M.K. Treter, *Cudotworne dzieła Przenajświętszej Bogarodzice Panny przy obrazie Iey Dzdzieszewskim przed Borkiem w dieocesiety poznańskiej prawie niezliczonymi cudami i łaskami iaśniejące*, Kraków 1683.

111 Szerzej A. Witkowska, *Księgi cudów – źródło do badań praktyk pątnicznych na ziemiach polskich* [w:] A. Witkowska, *Sancti, miracula, peregrinationes...*, s. 203–204.

112 A. Witkowska, *Książka dewocyjna w duszpasterskiej posłudze jasnogórskiego sanktuarium w XVII–XVIII wieku*, „*Studia Claromontana*” 1987, t. 7, s. 56.

113 A. Gołdonowski, *op.cit.*; zob. A. Witkowska, *Z Krakowa na Jasną Górę* [w:] *Pątniczym szlakiem orlich gniazd*, Z.S. Jabłoński (red.), Częstochowa 1993, s. 99–101.

114 Pielgrzymka została w niej opisana w formie dziewięciu kazań, głoszonych w miejscach, gdzie się zatrzymywano. Zob. S. Zakrzewski, *Droga Częstochowska Albo Kazania Podrożne o Naświętszey P. Maryey, przy Kompaniey Błońskiej Różańca Świętego*, Poznań 1623.

115 A. Ziemicki, *Skarbnica Kosciola Iasney Gory Częstochowskiego, w której się zamyka Historia o Cudownym Obrazie Panny Maryey z dawnych Historiy pilniey niż przedtym zebrana*, Kraków 1618.

116 K.A. Rotter, *Refugium peccatorum seu devotus afflictorum recurses ad Thaumaturgam Częstochoviensem Matrem*, Vratislaviae 1749; zob. też: D. Bubel, *Jasnogórskie piśmiennictwo dewocyjne w XVII–XVIII wieku. Recepcja modlitewnika Ksawerego Augustyna Rottera „Ucieczka grzeszników albo nabożny zasmuconych rekurs do dziełney cudami Częstochowskiej Matki”*, „*Biblioteka*” 2010, nr 13 (23), s. 33–52.

117 G. Wałęcki, *Posiłek zbawienny, tak dla ciekawey myśli, jak dla pobożney duszy. Z Odrobin Stołu Nazareńskiego Królowy Nieba i Ziemi zebrany*, Częstochowa 1796.

118 J. Burkwic, *Prowiant duchowny, na drogi święte Kalwaryiskie pielgrzymującym, z exhortami, medytacjami, y modlitwami*, Kraków 1662.

wielu okazjach. Oprócz wspomnianych kazań koronacyjnych wydawano drukiem homilie z okazji translacji wizerunku¹³⁶, odnowienia ołtarza lub całej świątyni¹³⁷, szczególnych świąt lub wydarzeń związanych z danym ośrodkiem kultowym¹³⁸. Publikowano je przede wszystkim z myślą o poszerzeniu kręgu odbiorców, a tym samym rozpowszechnieniu wiadomości o cudownym wizerunku i miejscu jego kultu¹³⁹.

Kazania mogą być rozpatrywane jako źródło badań nad szeroko rozumianą kulturą, komunikacją i świadomością społeczną¹⁴⁰. Ich treść zwracała uwagę na moc danego wizerunku, przytaczano przykłady cudów, czasem były wspomniane osobiste przeżycia kaznodziei. Zawsze eksponowano sprawczą moc pośrednictwa Maryi. Wspominano Jej przymioty i tytuły, mające pogłębić kult maryjny wśród ludu. Retoryka kaznodziejska była zwykle związana z konkretnym miejscem i przedmiotami kultu¹⁴¹.

Z kolei licznie zachowane pieśni sanktuaryjne nierzadko były wielozwrotkową śpiewaną historią – legendą miejsca świętego i związanych z nim cudownych wydarzeń¹⁴². Pierwiastek religijny spletał się w nich z obrzędowością ludową¹⁴³. Wiele z tych pieśni przetrwało do dziś. Wydawane były najczęściej wraz z modlitewnikami lub oddzielnie, niekiedy w formie pojedynczych kart, łatwo dostępnych pielgrzymom nawiedzającym miejsca święte.

Pokaźna produkcja wydawnicza druków sanktuaryjnych odpowiadała zapotrzebowaniom społecznym, zwłaszcza pobożności pątniczej, która pod koniec XVIII w. osiągnęła na ziemiach polskich swoje apogeum.

Zakres różnorodnych treści zawartych w drukach sanktuaryjnych pozwala uważać je za szczególne źródło w badaniach dotyczących kultu maryjnego. Mogą być one podstawą prac monograficznych z różnych dziedzin: teologii, historii, literatury, sztuki, geografii, turystyki, kulturoznawstwa. Każde z zagadnień można

przedstawić kartograficznie i statystycznie. Można także prowadzić badania porównawcze, gdyż podobna literatura powstawała w całej ówczesnej Europie chrześcijańskiej.

119 M. Postękański, *Siedm Koronek Błogosławioney Panny* [...], Kraków 1613.

120 A. Roźniatowski, *Summariusz Męki Pańskiej, wedle mieysc świętych Hierozolimskich, nad Zebrzydowicami wykonterfetowanych, nabożnym pielgrzymom Kalwaryiskim kwoli*, Kraków 1618.

121 *Bieg roku przez codzienny obrot Łask Maryi Berdyczowskiej Polaków uszczęśliwiający*, [b.m.d] 1780.

122 S. Starowski, *Opisanie Królestwa Polskiego za czasow Zygmunta III*, Wilno 1765, s. 30.

123 A. Jackowski, *Pielgrzymki i turystyka religijna w Polsce*, Warszawa 1991, s. 34–36.

124 W latach 1717–1796 odbyło się 28 takich koronacji, przeprowadzonych za zgodą Stolicy Apostolskiej.

125 A.J. Baranowski, *Koronacje wizerunków maryjnych w czasach baroku. Zjawisko kulturowe i artystyczne*, Warszawa 2003, s. 8–10.

126 A. Nowakowski, *Nowa korona chwały Naywyższej Monarchini nieba y ziemie Nayiaśniejszey Królowey Polskiej Maryi Pannie wielkiej Zbawiciela naszego Matce w przecudownym rytrakcie na Jasney Gorze Częstochowskiej z woli Oyca Świętego Klemensa XI naywyższego pasterza Kościoła Bożego roku Pańskiego, 1717 dnia 7 Septembra przez Iaśnie Wielmożnego I.M. Xiędza Krzysztofa z Słupowa Szembeka biskupa na ten czas chełmskiego ukoronowana, Częstochowa 1718.*

127 I. Orłowski, *Chwała koronna, szczęśliwa koronacya Monarchini całego świata Maryi, w cudownym Iey obrazie sokalskim, anielską ręką wymalowanym, od oycy ś. Innocencjusza XIII złotą koroną, udarowanym, roku 1724 dnia ósmego września, od różnych kaznodzieiów stylem panegyrycznym w kościele WW. OO. Bernardynów, przez całą oktawę aktu tego wystawiona* [...], Lwów 1726.

128 M. Rostkowski, *Echo wdzięcznych panegiryczno-kaznodziejskich głosów, z górnoskalistych świętej Różańcowej Góry wysokości, słodkobrzmiącą, przez całą solemną oktawę, od 15 dnia Augusta, za szczęśliwego panowania Augusta II, zaczynającą się cudownego Najsł. Maryi Panny obrazu koronacyi depredykcją, honor ukoronowanej w r. 1727 Maryi ogłaszających [...]*, Lwów 1731.

129 [J.S. Pinocci], *op.cit.*

130 *Koronacya Cudownego Obrazu Najsł. Maryi w Chełmskiej Katedrze obrządku greckiego od samego początku wiary chrześcijańskiej w kraich naszych nabożnie chowanego, y od prawowiernych za Cudowny zawsze mianego. Odprawiona Roku 1765. Dnia 15. Września, Berdyczów 1780.*

131 *Dzieło uroczystego uwieńczenia Rzymskimi Watykańskimi Koronami cudownego Poczaiońskiego obrazu Przczystey Bogarodzicy Maryi Panny, Najsł. Niemowle Jezusa na łonie swym piastującej [...]*, Począjów 1775.

132 *Hasło Słowa Bożego, Łaskę, Pokoy, y Chwałę wcielonego Słowa Matki Berlowładney Woiującego y trijmfującego Kościoła Monarchijni [!], Najsł. Bogarodzicy y Panny Maryi, od Zwyństwa, Cudowney w Obrazie Lwowskim, od świętego Łukasza Ewangelisty malowanym, od Naywyższego Pasterza Rzymskiego Benedykta XIV. [...] ukoronowanej Roku Generalnego Jubileuszu 1751 [...]*, wyd. M. Wilczek, Lwów 1754.

133 *Kazania pod czas koronacyi Obrazu cudownego Niepokalanego Poczęcia Najsł. Maryi w Kościele Przemyskim Franciszkańskim [...]*, Lwów 1777.

134 Na temat architektury okazjonalnej zob. A.J. Baranowski, *Oprawy uroczystości koronacyjnych wizerunków Marii na Rusi Koronnej w XVIII w.*,

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Bernacki A., *Kazanie podczas uroczystego wprowadzenia do wielkiego ołtarza na nowo wystawionego Obrazu Najsł. Maryi Panny w kościele Zasławskim, Począjów 1777.*

Bieg roku przez codzienny obrot Łask Maryi Berdyczowskiej Polaków uszczęśliwiający, [b.m.] 1780.

Bienięda J., *Nowosiedliny Przenajsł. Bogarodzicy Matki oraz y Panny Maryi monarchini nieba, królowy świata, triumfatorki piekła*, Poznań 1672.

Bogarodzica Marya dobroczynnemi łaskami i wielorakimi cudami przy swoim kościele farnym piotrkowskim obrazie długim już, a nieprzerwanym lat wielu przeciągiem słynąca, Kalisz 1776.

Burkwić J., *Prowiant duchowny, na drogi święte Kalwaryskie pielgrzymującym z exhortami, medytacjami y modlitwami*, Kraków 1662.

Bystrzonowski W., *Honor Najsł. Maryi historycznie wyrażony w opisanu tajemnic, początku i czci i świąt Jey [...]*, [Kalisz] 1741.

Chmielowski B., *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciencji pełna, na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki erygowana*, t. 1–2, Lwów 1745–1746.

Dramiński J., *Kazanie w dzień Nawiedzenia Matki Bożej*, Lwów 1775.

Drews J., *Method peregrinationis menstruae Marianae ad imaginem Deiparae Virginis per ditones Regni Poloniae et Magnae Ducatus Lituaniae miraculis celebriores*, Vilnae 1684.

Duńczewski J., *Kalendarz polski y ruski [...] na rok Pański 1759 [...]*, Zamość [1758], kol. G–G2.

Dyariusz uroczystości wprowadzenia Szkaplerza do kościoła bogoryjskiego, Kraków 1728.

Dzieło uroczystego uwieńczenia Rzymskimi Watykańskimi Koronami cudownego Poczaiońskiego obrazu Przczystey Bogarodzicy Maryi Panny, Najsł. Niemowle Jezusa na łonie swym piastującej [...], Począjów 1775.

[Ganowicz A.], *Łaski y dobrodzieystwa światu ulubione przy cudownym obrazie Pocieszenia Matki Boskiej w kościele farnym WW. OO. Benedyktynow, Wsi Górka Lubnińska nazwaney [...]*, Poznań 1760.

Gołdonowski A., *Summariusz historyey o obrazie Panny Maryey, który jest na Jasney Górze Częstochowskiej z różnych historii starych polskich y łacińskich krociusienko zebrany*, Kraków 1639.

Gumpfenberg W. von, *Atlas Marianus quo sanctae Dei Genitricis Mariae imaginum miraculosarum origines. Duodecim Historiarum Centurijs explicantur*, t. 1–2, Ingolstadt 1655.

- Gumpfenberg W. von, *Atlas Marianus, quo Sanctae Dei Genitricis Mariae imaginum miraculosarum duodecim historiarum Centuriis explicantur*, Monachii 1672.
- Hasło Słowa Bożego, Łaskę, Pokoju, y Chwałę wcielonego Słowa Matki Berlowładney Woiuiącego y triumfuiącego Kościoła Monarchijni [!], Nayświętszey Bogarodzicy y Panny Maryi, od Zwycięstwa, Cudowney w Obrazie Lwowskim, od świętego Łukasza Ewangelisty malowanym, od Naywyższego Pasterza Rzymskiego Benedykta XIV. [...] ukoronowanej Roku Generalnego Jubileuszu 1751 [...], wyd. M. Wilczek, Lwów 1754.
- Historia o cudownym obrazie żyrowickim Przenajświętszey Panny Mariey, [b.m.] 1639.
- Historia pewna obrazu Bogarodzice wprowadzonego do kościoła anto-kolskiego, [b.m.] 1654.
- Hy volget dy historie wy das Bylde der Junc[k frawen Marien vo]n dem heyligen Sant Lucas gemolt von der heiligen Stadt Jerusalem komen sey gen Czestachaw auff dem bergk Clarum tzn lateyn genant [...], Kraków ok. 1514.
- Jabłonowski J.S., *Historia Obrazu Nayświętszey Maryi Panny Boga Rodzicy w Kościele WW. OO. Bernardynów w Sokalu, z dawna cudami słynącego*, Lwów 1724.
- Jaguściński D., *Cuda y łaski Nyświęt. Maryi Panny w obrazie kościoła tuligłowskiego Kanoników Grobu Chrystusowego doznane*, Kraków 1769.
- Justyn z Miechowa, *Discursus praedicabiles super Litanias Beatissimae Virginis Mariae in duos tomos distributi*, Lugduni 1640 (Lutetia Parisiorum 1642; Lugduni 1660; Dilingae 1735; Neapoli 1856).
- Kazania pod czas koronacyi Obrazu cudownego Niepokalanego Poczęcia Nayświętszey Panny Maryi w Kościele Przemyskim Franciszkańskim [...], Lwów 1777.
- Kazanie o Niepokalanym Poczęciu Przenajświętszey Maryi, Lwów 1741.
- Kazanie podczas czterdziestogodzinnego nabożeństwa, Kalisz 1779.
- Kiszka L., *Morze łask, y szczodroblewości Boskich, w Puszczy Boruńskiej płynące. To jest Cuda Nayśw. Panny Boruńskiej w Borunach doznane*, Supraśl 1712.
- Kochowski W., *Niepróżnujące próżnowanie oyczystym rymem na lyrica y epigrammata polskie rozdzielone y wydane*, Kraków 1674.
- Koralewicz A., *Additament do kronik Braci mniejszych S. Franciszka albo Genealogia Reformy do Królestwa Polskiego [...]*, Warszawa 1722.
- Koronacya Cudownego Obrazu Nayświętszey Panny Maryi w Chelmskiej Katedrze obrządku greckiego od samego początku wiary chrześcijańskiej w kraich naszych nabożnie chowanego, y od prawowiernych za cudowny zawsze mianego. Odprawiona Roku 1765. Dnia 15. Września, Berdyczów 1780.
- „Biuletyn Historii Sztuki” 1995, t. 57, nr 3–4, s. 299–320.
- 135 *Ibidem*, s. 111–155; T. Ciesielski, *Koronacje cudownych obrazów w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej* [w:] *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, A. Jankowski, A. Klonder (red.), Bydgoszcz 2004, s. 195–212.
- 136 Zob. np. [A. Piotrowicz] Antoni od Nawiedzenia NMP, *Kazanie w szrodę między oktawą przeniesienia obrazu*, [b.m.d.] 1767; Solistrowski, *Kazanie przy wprowadzeniu obrazu NMP*, [b.m.d.] 1751.
- 137 Zob. np. A. Bernacki, *Kazanie podczas uroczystego wprowadzenia do wielkiego ołtarza na nowo wystawionego Obrazu Nayświętszey Maryi Panny w kościele Zasławskim, Poczajów 1777*.
- 138 Zob. np. J. Dramiński, *Kazanie w dzień Nawiedzenia Matki Bożej*, Lwów 1775; *Kazanie o Niepokalanym Poczęciu Przenajświętszey Maryi*, Lwów 1741; *Kazanie podczas czterdziestogodzinnego nabożeństwa*, Kalisz 1779; J.H. Nerezjusz, *Kazanie w Dzień Wniebowzięcia*, Wilno 1777; K.S. Rodkiewicz, *Dzień Skarbu i Serca Boskiego*, Kraków 1688; K. Szmid, *Cytra wdzięcznie brzmiąca*, Kraków 1750.
- 139 K. Bednarska-Ruszajowa, *Uczyć, bawić, wychowywać. Książka i jej funkcja społeczna w Polsce w okresie Oświecenia*, Kraków 2004, s. 143.
- 140 Na ten temat obszernie J. Związek, *Rzeczywistość historyczna w kazaniach*, Częstochowa 2009.
- 141 B. Rok, *Kilka uwag o dominikańskich kazaniach XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 2013, t. 61, z. 2, s. 217–218.
- 142 Np. *Pieśń o Najświętszej Pannie Maryi Bałutowskiej, którą Ojcowie Bernardyni śpiewają przed obrazem* [b.m.r., XVIII w.]; *Pieśń o Nayświętszey Pannie*

Maryey Błotnickiej [b.m., ok. 1630]; *Pieśń do Najświętszej Matki w Obrazie Budzkim łaskami słynącej* [b.m.r., XVIII/XIX w.]; *Pieśń do N. Maryi Panny nieustannemi Łaskami słynącej w Obrazie Chełmskim* [b.m.r., XVIII/XIX w.]; *Pieśń o Najszywszej Maryi Pannie Bogarodzicy w cudownym obrazie na Jasney Górze Częstochowskiej* [b.m.r., XVIII w.]; *Pieśń o Najszyws. Pannie Dzikowskiej* [b.m.r., XVIII w.]; *Pieśń o Naświeczey Pannie Maricy Studzienski. Druga: O cudownym Obrazie Błogosławioney Panny Maryey w Gidlach*, [b.m.] 1671; *Pieśń o łaskach cudownego obrazu Maryi Najszywszej w kościele jurewieckim*, [b.m.r., XVIII w.]; *Pieśń nowa o Najszywszej Pannie Kaskiej*, [b.m.] 1727; *Pieśń o cudownym obrazie Przenadostoinieyszej Matki Bożey Naświeczey Panny Maryey w Krakowie na Piasku*, Kraków 1660; *Pieśń o Najszywszej Pannie Lubelskiej*, Lublin 1704; *Pieśń o Najszywszej Pannie łaskami słynący w kościele osieckim* [b.m.r., 1701–1800]; *Pieśń o Najszywszej Pannie Rzeszowskiej*, [b.m.] 1763; *Pieśń o Najszywszej Maryi Panni* [!] *w Obrazie Sokalskim* [b.m.r., XVIII w.]; *Pieśń nowa o cudownym obrazie Przenadostoinieyszej Matki Bożey, Naświeczey Panny Maricy w Studziannym Dworze*, [b.m.] 1729; *Pieśń o Najszywszej Pannie w obrazie trockim*, Wilno 1754; *Pieśń nowa o Najszywszej Pannie Maryi Tuchowskiej* [b.m.r., XVIII w.].
143 M. Korolko, *Pieśń religijna* [w:] *Słownik literatury staropolskiej (średniowiecze, renesans, barok)*, T. Michałowska (red.), Wrocław 1990, s. 578–585.

Kownacki I., *Sparta Polska, niezwycczonemi łaskawości piersiami mocna, Panna Najszywsza Marya*, w *Cudownym Obrazie Miasta Stołecznego, Woiewodztwa Wołyńskiego, w Kościele Łuckim Dominikańskim*, Zamość 1703.
Krasuski M., *Regina Poloniae, augustissima Virgo, Mater Dei, Maria, in Regno Polonorum beneficentia prodigiosarum imaginum, tam pace, quam bello, celleberrima, Lyrica poesi, Calisii 1669* [drugie wydanie 1686].
[Melanisz M.] *Wonność wdzięczna Róży Niebieskiej Panny Przenaszywszej Maricy w kościele tuchowskim Zakonu Świątęgo Oyca Benedykta, przez wielkie łaski, dobrodzieystwa y Cuda, zbawiennie wydaiąca*, Kraków 1655.
[Mikołaj z Wilkowiecka] *Historia o Obrazie w Częstochowie Panny Maryey y o cudach rozmaitych tey wielebney tablice*, Kraków 1568. *Najstarsze historie o częstochowskim obrazie Panny Maryi. XV i XVI wiek*, tłum. H. Kowalewicz, M. Kowalewiczowa, wyd. H. Kowalewicz, Warszawa 1983.
Nardi I., *Relacya historyczna o zjawieniu cudownego obrazu Najszywszej Panny Żyrowickiej*, Supraśl 1755.
Nawrotowski A.P., *Pamiętka czułości pasterskiej, to iest Wizyta wiekopomnym czasom głośna Iaśnie Wielmożnego y Nayprzewielebnieyszego JMci Xiędza Waclawa Hieronyma z Bogusławic Sierakowskiego Biskupa Przemyskiego honor Boski promowuiąca*, Lwów 1751.
Nerezysz J.H., *Kazanie w Dzień Wniebowzięcia*, Wilno 1777.
Nieszporkowicz A., *Analecta mensae Reginalis, seu Historia imaginis odigitriae Divae Virginis Claromontanae Mariae*, Cracoviae 1681.
Nieszporkowicz A., *Odrobiny z Stołu Królewskiego Królowy Nieba y Ziemi Najszywszej Bogarodzicy Panny Maryi*, Częstochowa 1720.
Nowakowski A., *Nowa korona chwały Naywyższej Monarchini nieba y ziemie Nayiaśnieyszej Królowey Polskiej Maryi Pannie wielkiej Zbawiciela naszego Matce w precudownym rytrakcie na Jasney Górze Częstochowskiej z woli Oyca Świątęgo Klemensa XI naywyższego pasterza Kościoła Bożego roku Pańskiego, 1717 dnia 7 Septembra przez Iaśnie Wielmożnego I.M. Xiędza Krzysztosfa z Słupowa Szembeka biskupa na ten czas chełmskiego ukoronowana*, Częstochowa 1718.
Nowowiejski F., *Phoenix Decoris et Ornamenti, Provinciae Poloniae, S. Ordinis Praedicatorum [...]*, Posnaniae 1752.
Okolski S., *Russia florida rosis et liliis. Hoc est sanguine, praedicatione, religione & vita antea FF. Ordini Praedicatorum peregrinatione inchoata, nunc Conventum in Russia stabilitate fundata*, Leopoli 1646.
Orłowski I., *Chwała koronna, szczęśliwa koronacya Monarchini całego świata Maryi, w cudownym Iey obrazie sokalskim, anielską ręką wymalowanym, od oyca ś. Innocencjusza XIII złotą koroną, udarowanym, roku 1724 dnia ósmego wrzesnia, od różnych kaznodzieiów*

- stylem panegyrycznym w kościele WW. OO. Bernardynów, przez całą oktawę aktu tego wysławiona [...], Lwów 1726.*
- Osmólski O., *Konterfekt życia przykładnego z ozdoby Karmelu zakon- nego kopiowany [...], Kraków 1746.*
- Paprocki Ł., *O łaskach i cudach, które się działy w kościele Najsł. Panny Maryi Czerwieńskiej, Warszawa 1650.*
- Pieśń do N. Maryi Panny nieustannemi łaskami słynącej w obrazie chełmskim [b.m.r., XVIII/XIX w.].*
- Pieśń do Najświętszej Matki w Obrazie Budzkim łaskami słynącej [b.m.r., XVIII/XIX w.].*
- Pieśń nowa o cudownym obrazie Przenajdostojniejszej Matki Bożej, Naświętszej Panny Mariey w Studziannym Dworze [b.m. 1729].*
- Pieśń nowa o Najswiętszej Pannie Kaskiej [b.m.] 1727.*
- Pieśń nowa o Najswiętszej Pannie Maryi Tuchowskiej [b.m.r., XVIII w.].*
- Pieśń o cudownym obrazie Przenadostojniejszej Matki Bożej Naświęt- szej Panny Maryey w Krakowie na Piasku, Kraków 1660.*
- Pieśń o łaskach cudownego obrazu Maryi Najświętszej w kościele jure- wieckim [b.m.r., XVIII w.].*
- Pieśń o Najświętszej Pannie Maryi Bałutowskiej, którą Ojcowie Bernar- dyni śpiewają przed obrazem [b.m.r., XVIII w.].*
- Pieśń o Naświętcey Pannie Mariey Studzienski. Druga: O cudownym Obrazie Błogosławioney Panny Maryey w Gidlach [b.m.] 1671.*
- Pieśń o Najsł. Pannie Dzikowskiej [b.m.r., XVIII w.].*
- Pieśń o Najswiętszej Pannie Rzeszowskiej [b.m. 1763].*
- Pieśń o Najswiętszej Maryi Panni [!] w Obrazie Sokalskiem [b.m.r., XVIII w.].*
- Pieśń o Najswiętszej Maryi Pannie Bogarodzicy w cudownym obrazie na Jasney Górze Częstochowskiej [b.m.r., XVIII w.].*
- Pieśń o Najswiętszej Pannie Lubelskiej, Lublin 1704.*
- Pieśń o Najswiętszej Pannie łaskami słynący w kościele osieckim [b.m.r., 1701–1800].*
- Pieśń o Najswiętszej Pannie Maryey Błotnickiej [b.m. ok. 1630].*
- Pieśń o Najswiętszej Pannie w obrazie trockim, Wilno 1754.*
- [Pinocci J.S.] Grzegorz od św. Ducha, *Ozdoba y obrona Ukrainskich Kraiów Przecudowna w berdyczowskim obrazie [...], Berdyczów 1767.*
- Piotr z Rozpry, *Historia pulchra et stupendis miraculis referta Imaginis Mariae, quo in Clarum Montem Czastochoviae & Olsztyn advenerit, Grachoviae 1523.*
- [Piotrowicz A.] Antoni od Nawiedzenia NMP, *Kazanie w srzędę między oktawą przeniesienia obrazu, [b.m.] 1767.*
- Piskorski S.J., *Sacratissima Virginis, Dei Matris Reginae Poloniae Ma- iestas in iconibus ejusdem intra amplissimam Dioecesim Cracovien- sem, Sacratissima Virginis, Dei Matris Reginae Poloniae Maiestas in iconibus ejusdem intra amplissimam Dioecesim Cracoviensem,*

- Sacratissima Virginis, Dei Matris Reginae Poloniae Maiestas in iconibus ejusdem intra amplissimam Dioecesim Cracoviensem, Cracoviae 1698.*
- Postękański M., *Siedm Koronek Błogosławioney Panny* [...], Kraków 1613.
- Pruszcz P.H., *Kleynoty Stołecznego Miasta Krakowa, abo kościoły, y co w nich jest widzenia godnego y znacznego, krótko opisane*, Kraków 1650.
- Pruszcz P.H., *Morze łaski Bożey, ktore Pan Bog w Koronie Polskiej po różnych miejscach, przy obrazach Chrystusa Pana i Matki jego Przenajświętszej* [...] wylewa [...], Kraków 1662 [drugie wydanie 1740].
- Pruszcz P.H., *Stołecznego Miasta Krakowa kościoły y kleynoty, co w nich jest widzenia godnego y zacnego*, Kraków 1647.
- Rodkiewicz K.S., *Dzień Skarbu i Serca Boskiego*, Kraków 1688.
- Rostkowski M., *Echo wdzięcznych panegiryczno-kaznodziejskich głosów, z górno-skalistych świętey Różańcowey Góry wysokości, słodko brzmiącą, przez całą solenną oktawę, od 15 dnia Augusta, za szczęśliwego panowania Augusta II, zaczynającą się cudownego Nayśw. Maryi Panny obrazu koronacyi depredykacją, honor ukoronowanej w r. 1727 Maryi ogłaszających* [...], Lwów 1731.
- Rościszewski T., *Łza krwawa obrazu Bochenskiego Nayświętszey Panny Maryi, albo Historia y cuda o tym obrazie krwawemi łzami płaczącym*, [Wilno] 1664.
- Rotter K.A., *Refugium peccatorum seu devotus afflictorum recursus ad Thaumaturgam Częstochoviensem Matrem*, Vratislaviae 1749.
- Roźniatowski A., *Summariusz Męki Pańskiej, wedle mieysc świętych Hierozolimskich, nad Zebrzydowicami wykonterfetowanych, nabożnym pielgrzymom Kalwaryiskim kwoli*, Kraków 1618.
- Sartorius A., *Marianischer Atlas, Oder Beschreibung der Marianischen Gnaden-Bilder Durch die gantze Christen-Welt*, Prag 1717.
- Scherer H., *Atlas Marianus, sive Praecipuae totius orbis habitati imagines et statuae magnae Dei Matris beneficiis ac prodigiis inclytae succincta historia propositae et mappis geographicis expressae*, Dillinga 1702.
- Siejkowski M., *Dni Roczne świętych, błogosławionych, wielebnych y pobożnych Sług Boskich, Zakonu Kaznodziejskiego* [...] także z opisaniem kościołów, y klasztorow Prowincyi Polskiej zebrane, Kraków 1743.
- Solistrowski, *Kazanie przy wprowadzeniu obrazu NMP*, [b.m.] 1751.
- Starowolski S., *Opisanie Królestwa Polskiego za czasow Zygmunta III*, Wilno 1765.
- Susza J.J., *Phoenix redivivus albo obraz starożytny chełmski Panny y Matki Przenajświętszey sławą cudownych swoich dzieł ożyły*, Zamość 1646.
- Szmid K., *Cytra wdzięcznie brzmiąca*, Kraków 1750.
- Szymak G.J.T., *Prerogatywa Zakonu Kaznodziejskiego z faworow łask, y dobrodziejstw osobliwszych, sobie od swey Matki y Opiekunki*,

- Nieba y ziemi Krolowey SS. Maryi Panny Dotąd świadczonych [...]*, Wilno 1755.
- Święcki W., *Roza Jerychonska Najszytsza Marya Panna w obrazie dzikowskim cudami y laskami wonięca albo laski y cuda obrazu tegoż*, Sandomierz 1754.
- Tomasz z Pilzna, *Historja y pożytki skarbu znalezioneho w roley, Kraków* 1643.
- Treter M.K., *Cudotworne dzieła Przenajszyszej Bogarodzice Panny przy obrazie Iey Zdzieszewskim przed Borkiem w dioeciesey poznańskiey prawie niezliczonymi cudami i laskami iaśniejące*, Kraków 1683.
- Wałęcki G., *Posilek zbawienny, tak dla ciekauey myśli, jak dla pobożney duszy. Z Odrobin Stołu Nazarenskiego Królowy Nieba i Ziemi zebrany*, Częstochowa 1796.
- Wijuk Kojalowicz W., *Miscellanea rerum, ad Statum Ecclesiasticum in Magno Lituaniae Ducatu pertinentia*, Vilnae 1650.
- Zakrzewski S., *Droga Częstochowska albo kazania podroźne o Naświszyszej P. Maryey, przy Kompaniey Błońskiej Różańca Świsztego*, Poznań 1623.
- Zaluski J.A., *Wyjątek z rękopismu śp. biskupa Józefa Andrzeja Załuskiego. IV. Miejsca wslawione cudami obrazów Matki Boskiej [w:] Pamiętka katolicka czyli zbiór pism i zdań religijnych przykładami wspartych, ku utwierdzeniu pobożności chrześcijańskiej oraz wiadomości historyczne hierarchii Kościoła rzymsko-katolickiego dotyczące*, L. Rogalski (red.), Warszawa 1856, s. 271–287.
- Zdanowski K., *Loretum sive Deiparae Virginis Mariae Domus Haereditaria historiographice et poeticohistoricę descripta*, Cracoviae 1687.
- Ziemicki A., *Skarbnica Kosciola Iasney Gory Częstochowskiego, w której się zamyka Historja o Cudownym Obrazie Panny Maryey z dawnych Historij pilniey niż przedtym zebrana*, Kraków 1618.

OPRACOWANIA

- Baranowski A.J., *Koronacje wizerunków maryjnych w czasach baroku. Zjawisko kulturowe i artystyczne*, Warszawa 2003.
- Baranowski A.J., *Oprawy uroczystości koronacyjnych wizerunków Marii na Rusi Koronnej w XVIII w.*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1995, t. 57, nr 3–4, s. 299–320.
- Bednarska-Ruszajowa K., *Uczyć, bawić, wychowywać. Książka i jej funkcja społeczna w Polsce w okresie Oświecenia*, Kraków 2004.
- Bubel D., *Jasnogórskie piśmiennictwo dewocyjne w XVII–XVIII wieku. Recepcja modlitewnika Ksawerego Augustyna Rottera „Ucieczka grzeszników albo nabożny zasmuconych rekurs do dzielney cudami Częstochowskiej Matki”*, „Biblioteka” 2010, nr 13 (23), s. 33–52.

- Bylina S., *Cuda we własnej parafii. Trzy wielkopolskie kulty pielgrzymkowe ze schyłku średniowiecza* [w:] *Źródło. Teksty o kulturze średniowiecza ofiarowane Bronisławowi Geremkowi*, W. Brojer (red.), Warszawa 2003, s. 165–186.
- Chélini J., Branthomme H., *Drogi Boże. Historia pielgrzymek chrześcijańskich*, tłum. E. Sieradzińska, M. Stafiej-Wróblewska, Warszawa 1996.
- Chomik P., *Kult ikon Matki Bożej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, Białystok 2003.
- Ciesielski T., *Koronacje cudownych obrazów w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej* [w:] *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, A. Jankowski, A. Klonder (red.), Bydgoszcz 2004, s. 195–212.
- Czerwień H., *Drukarnia Paulinów w Częstochowie w latach 1730–1863*, Bytom 1998.
- Dupront A., *Pèlerinages et lieux sacrés* [w:] *Encyclopaedia Universalis*, vol. 21, Paris 1973, s. 731.
- Grzebień L., *Wkład jezuitów do życia religijnego i kultury na Kresach Wschodnich* [w:] *Kultura intelektualna w zakonach polskich w XVII i XVIII wieku. Materiały z sesji naukowej Katedry Historii Zakonów zorganizowanej 27 października 2005 roku*, M. Łobożek (red.), Kraków 2006, s. 9–24.
- Jackowski A., *Pielgrzymki i turystyka religijna w Polsce*, Warszawa 1991.
- Janicka-Krzywda U., *Legendy o cudownych wizerunkach Matki Boskiej na polskim Podkarpaciu, „Peregrinus Cracoviensis”* 1995, z. 2, s. 125–141.
- Kopeć J.J., *Uwarunkowania historyczno-kulturowe czci Bogarodzicy w polskiej religijności* [w:] *Religijność ludowa. Ciągłość i zmiana*, W. Piwowarski (red.), Wrocław 1983, s. 21–62.
- Korolko M., *Pieśni religijna* [w:] *Słownik literatury staropolskiej (średniowiecze, renesans, barok)*, T. Michałowska (red.), Wrocław 1990, s. 578–585.
- Kracik J., *Święte obrazy wśród grzesznych Sarmatów. Ze studiów nad recepcją kultowego dziedzictwa, „Nasza Przeszłość”* 1991, t. 76, s. 141–192.
- Kramiszewska A., *Prawdziwie jest to dom Boga i brama do nieba! OpoWięść etiologiczna miejsc świętych w zwierciadle sztuki*, Lublin 2012.
- Kruk M.P., *Ikony-obrazy w świątyniach rzymsko-katolickich dawnej Rzeczypospolitej*, Kraków 2011.
- Kruk M.P., *Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej z Dzieciątkiem w wieku XV i XVI*, Kraków 2000.
- Łukaszuk T.D., *Obraz święty – ikona w kulcie Maryi na Wschodzie i na Zachodzie* [w:] *Nosicielka Ducha – Pneumatofora. Materiały z Kongresu Mariologicznego, Jasna Góra 18–23 sierpnia 1996 r.*, J. Wojtkowski, S.C. Napiórkowski (red.), Lublin 1998, s. 39–56.
- Michalska M., *„Znaleźli cudowne źródło i krzyż tam postawili”, czyli o uświęcaniu przestrzeni na przykładzie sanktuarium Krzyża Świętego*

- na Salajce w Górnej Łomnej (Zaolzie) [w:] *Miejsca znaczące i wartości symboliczne*, I. Bukowska-Floreńska (red.), Katowice 2001, s. 117–127.
- Mironowicz A., *Kult ikon Matki Bożej na Białorusi*, „Białostocki Przegląd Kresowy” 1996, t. 5, s. 137–141.
- Moisan K.S., Szafranec B., *Maryja Orędowniczka Wiernych. Matka Boska w płaszczu opiekuńczym, Matka Boska Różańcowa, Matka Boska Szkaplerzna, Matka Boska Pocieszenia, Matka Boska Łaskawa*, Warszawa 1987.
- Nastalska-Wisnicka J., *Justyn z Miechowa i jego najdawniejszy wykaz maryjnych miejsc świętych zamieszczony w „Discursus praedicabiles” (1642 r.)* [w:] *Radość gromadzenia, sztuka porządkowania. Świat, historia, religijność w nowożytnych katalogach*, L. Wojciechowski (red.) [w przygotowaniu].
- Pałęcki W., *Sanktuarium* [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 17, E. Gigilewicz (red.), Lublin 2012, kol. 1058–1059.
- Rok B., *Kilka uwag o dominikańskich kazaniach XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 2013, t. 61, z. 2, s. 209–220.
- Rok B., *Staropolskie książki jako źródło do badań nad mentalnością* [w:] *Ad fontes. O naturze źródła historycznego*, S. Rosik, P. Wiszewski (red.), Wrocław 2004 (*Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia*, t. 170), s. 283–289.
- Royt J., *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2001.
- Smoleń W., *Inwentarz kultu maryjnego w diecezji tarnowskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1959, t. 1, z. 1, s. 81–133.
- Tazbir J., *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna*, Warszawa 1987.
- Tokarska-Bakir J., *Obraz osobliwy. Hermeneutyczna lektura źródeł etnograficznych*, t. 1, *Wielkie opowieści*, Kraków 2000.
- Wanat B.J., *Drukarnia Karmelu Fortecy Najświętszej Maryi Panny w Berdyczowie, działalność wydawnicza i poligraficzna Karmelitów Bosych w Berdyczowie na Ukrainie*, Kraków 2002.
- Witkowska A., *Cracovia Mariana. Krakowskie wizerunki maryjne w XVII–XVIII wieku* [w:] *Między Rzymem a Nowosybirskiem. Księga jubileuszowa dedykowana ks. Marianowi Radwanowi SCJ*, I. Wodzianowski, H. Łaszkiwicz (red.), Lublin 2012, s. 243–254.
- Witkowska A., *Książka dewocyjna w duszpasterskiej posłudze jasnogórskiego sanktuarium w XVII–XVIII wieku*, „Studia Claromontana” 1987, t. 7, s. 50–60.
- Witkowska A., *Sancti, miracula, peregrinationes. Wybór tekstów z lat 1974–2008*, Lublin 2009.
- Witkowska A., *The Cult of the Virgin Mary in Polish religiousness from the 15th to the 17th Century* [w:] *The Common Christian Roots of the European Nations. An International Colloquium in the Vatican*, t. 2, Florence 1982, s. 467–478.

Witkowska A., *Z Krakowa na Jasną Górę* [w:] *Pątniczym szlakiem orlich gniazd*, Z.S. Jabłoński (red.), Częstochowa 1993, s. 99–101.

Witkowska A., Nastalska-Wiśnicka J., *Ku ozdobie i obronie Rzeczypospolitej. Maryjne miejsca święte w drukach staropolskich*, Lublin 2013.

Związek J., *Rzeczywistość historyczna w kazaniach*, Częstochowa 2009.
